

દુષ્યંતકુમાર: હિન્દી ગઝલનો સશક્ત અવાજ

સ્વાતંત્ર્યોત્તર હિન્દી ગઝલક્ષેત્રે દુષ્યંતકુમારનું નામ ખૂબ આદર પૂર્વક લેવાય છે. દુષ્યંતકુમાર પૂર્વેની હિન્દી ગઝલ ઉર્દૂ-ફારસી પરંપરાના અનુસરણ સુધી સીમિત જણાય છે. ગઝલ ક્ષેત્રે એવું કોઈ નોંધપાત્ર પરિવર્તન પ્રગટ્યું નહીં, જે દુષ્યંતકુમારના આગમનથી પ્રગટે છે. અમીર ખુશરો અને મહાત્મા સંત કબીરના હાથે હિન્દી ગઝલનો પાયો નંખાયો હોવા છતાં હિન્દી ગઝલ આ પરંપરાના માર્ગે આગળ વધી શકી નહીં, એટલું જ નહીં રીતિકાળમાં તો ગઝલે દરબારી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનાં ગુણ-ગાન ગાવાનો જ ઉદ્દેશ સેવ્યો જણાય છે, પરિણામે બિનજરૂરી ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો અને શરાબ, જામ, સાકી, મયખાના, જેવાં પરંપરાગત ભાવપ્રતીકો છૂટથી પ્રયોજાયાં. ભારતેન્દુયુગ-દ્વિવેદીયુગમાં આ અરાજકતા થોડી દૂર થઈ ખરી, તો છાયાવાદમાં જયશંકર પ્રસાદ, નિરાલા આદિ ગઝલકારોએ ગઝલને નવી દિશા આપી, જેમાં રોમાનિયત સંસ્કૃતિ, સભ્યતાને બદલે તત્કાલીન જીવન સંદર્ભને વાચા મળી. ઉત્તર છાયાવાદમાં પ્રેમ, પ્રકૃતિની સાથે-સાથે આધુનિક પરિવેશગત યથાર્થ બોધનાં ચિત્રો ગઝલમાં નિરૂપાયાં, ભાષાકીય બદલાવની સાથે અભિવ્યક્તિરીતિમાં પણ કેટલાક બદલાવ થયા. આ બધાં પરિવર્તનોના પરિણામે હિન્દી ગઝલ આગળ જતાં એક વિસ્તૃત પરિવર્તન દાખવે છે. પ્રયોગવાદમાં શમશેર બહાદુરસિંહ, ત્રિલોચન શાસ્ત્રી, ગિરિજાકુમાર માથુર આદિનો નોંધપાત્ર ફાળો પણ હિન્દી ગઝલના પરિવર્તન માટે મોકળાશ રચે છે.

દુષ્યંતકુમાર ઈ.સ. ૧૯૭૫માં 'સાચે મેં ધૂપ' સંગ્રહથી ગઝલ ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એક ચોક્કસ ભૂમિકા તેમના મનમાં પડેલી હતી. આ સંગ્રહની કુલ 52 ગઝલો તત્કાલન સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ગઝલ જે રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન હતી તેને આમ આદમીની વચ્ચે લઈ આવવાનું કામ દુષ્યંતકુમારે કર્યું. આ અંગે તેઓ પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે "ઉર્દૂ ઓર હિન્દી અપને-અપને સિંહાસન સે ઉતરકર જબ આમ આદમી કે પાસ આતી હૈં તો ઉનમેં ફકં કર પાના બડા મુશ્કિલ હોતા હૈ. મેરી નિયત ઓર કોશિશ યહ રહી હૈ કી ઈન દોનો ભાષાઓ કો જ્યાદા સે જ્યાદા કરીબ લા સકુ. ઈસલીએ યે ગઝલે ઉન ભાષા મેં કહી ગઈ હૈ, જિસે મેં બોલતા હૂં." (સાચે મેં ધૂપ પૃ. iii) આવી ભાષાકીય ભેદભાવ દૂર કરવા તેમજ

સામાન્ય માનવીની સંવેદના રજૂ કરવા માટે દુષ્યંતકુમારે ગઝલનું સ્વરૂપ પસંદ કર્યું, જે આજે સામાજિક વાસ્તવિકતાને પ્રગટ કરવા માટેનું એક સશક્ત માધ્યમ સાબિત થયું છે. સમગ્રતયા જોતાં દેશ જે પરિસ્થિતિમાં સપડાયેલો હતો એ પરિસ્થિતિનું બયાન એટલે દુષ્યંતકુમારની ગઝલો.

‘ઈશ્કે હકીકી’ અને ‘ઈશ્કે મિજાજી’નો ભાવ ધરાવતી ગઝલમાં દુષ્યંતકુમારે ગરીબી, ચોરી, લૂંટફાટ, બેંકારી, મોંઘવારી, ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ, બોંબધડાકા જેવી સામાજિક વાસ્તવિકતાઓને, સમસ્યાઓને ગઝલનું રૂપ આપ્યું. અહીં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અસમાનતા સામેનો આક્રોશ, ગરીબ-મધ્યમવર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, જાતિવાદ, ધર્મવાદ, કોમવાદની આંટીઘૂંટીઓમાં ફસાયેલા માનવીની વ્યથા-પીડા અને શોષિતો પ્રત્યેનો અણગમો છે. સમકાલીન સામાજિક વ્યવસ્થા અને તેમાં પ્રગટતી વિસંગતિઓની તારસ્વરે રજૂઆત છે. જુઓ-

यहाँ तो सिर्फ़ गूंगे और बहरे लोग बसते है,

भुटा जाये यहाँ पर किस तरह जलसा हुआ होगा.(साये में धूप, पृ. १५)

* * *

मुजमे रहते है करोडो लोग युप कैसे रहें,

हार गजल अब सलतनत के नाम एक बयान है.(साये में धूप, पृ. ५७)

દુષ્યંતકુમારની ગઝલોમાં એક પ્રકારની આગ છે. તેમાં સમાજમાં જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેના પ્રત્યેનો જ રોષ નથી પરંતુ એ પરિસ્થિતિને વેગ આપનાર વર્ગ પ્રત્યેનો પણ રોષ છે, જો કે આ રોષ કોઈ નફરતમાંથી નહીં પરંતુ એ વર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિમાંથી પ્રગટ્યો છે. સામાજિક રૂઢિઓ અને સ્થગિત મૂલ્યોને બદલવા માટે સમગ્ર સમાજને જગાડવાનું કામ દુષ્યંતકુમારે ગઝલના માધ્યમથી કર્યું. પૂરી સભાનતા અને મક્કમતાથી આ બદલાવ લાવવા માટેની અભિવ્યક્તિ પણ એટલી જ સચોટ છે. જુઓ-

सिर्फ़ हंगामा भडा करना मेरा मकसद नहीं,

मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहीये.

मेरे सिने में नहीं तो तेरे सिने में सही,

हो कहीं ली आग, लेकिन आग जलनी चाहीये. (साये में धूप, पृ. 30)

સૂરત બદલવાની અને આગ જલાવાની વાત માત્ર બયાન તરીકે નથી કરી પરંતુ વાસ્તવમાં દુષ્યંતકુમારમાં આ ભાવના પડેલી હતી. દેશની ગરીબી, શોષણ અને અસમાનતા દુષ્યંતકુમારને અંદરથી જ વિદ્રોહ કરવા પ્રેરે છે. ભય અને ભૂખથી પીડાતો સમાજનો એક વર્ગ સતત સંઘર્ષમાં જીવન પસાર કરે છે. શોષક વર્ગ પ્રત્યેનો કટાક્ષ કેવો કાવ્યત્મક, વેદાત્મક બન્યો છે તે જુઓ.

ભૂખ है तो सब कर, रोटी नहीं तो क्या हुआ,

आज कल दिल्ली में है जेरे बहस ये मुदहुआ. (साये में धूप, पृ. २१)

રાજકીય નેતાઓનાં ખોટાં ચૂંટણી ઢંઢેરાઓ, ગંદુને દુષિત રાજકારણ, તેની છબ-કપટ, બહુરૂપિયાઓની જેમ વેશ બદલતા નેતાઓ, દેશના સંવિધાનને થેલામાં લઈને ફરતા રાજકારણીઓ વગેરે પ્રત્યેનો રોષ આ સંગ્રહમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે.

વો આદમી નહીં મુકમ્મલ બયાન હૈ,
માથે પે ઉસકે ચોટ કા ગહરા નિશાન હૈ.

સામાન કુછ નહીં હૈ ફટેહાલ હૈ મગર,
ઝોલે મેં ઉસકે પાસ કોઈ સંવિધાન હૈ.(સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૫૯)

* * *

હમકો પતા નહીં થા હમેં અબ પતા ચલા

ઈસ મુલક મેં હમારી હકૂમત નહીં રહી (સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૧૮)

સામાન્ય માનવી અરાજકતા, અત્યાચાર, ભ્રષ્ટાચાર અને શોષણથી ભયગ્રસ્ત છે. કહેવાતી લોકશાહીનાં મૂલ્યો પ્રત્યે પણ એને શંકા છે, તેમ છતાં આવી પરિસ્થિતિ સામે કોઈ કંઈ બોલવા પણ તૈયાર નથી. સમાજમાં ચાલતી આવી અંધાધૂંધીથી પ્રજા પણ જાણે ટેવાઈ ગઈ છે. આથી શોષક અને શોષિત બંને વર્ગને સરખી અસર કરતા આ શેરની ચમત્કૃતિ નોંધનીય છે.

ઈસ શહર મેં તો કોઈ બારાત હો યા વારદાત,

કિસી ભી બાત પર ખુલતી નહીં હૈ ખિડકિયાં.(સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૨૧)

દેશ જ્યારે રાજકીય કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય છે ત્યારે તેની સામે જયપ્રકાશ નારાયણ અવાજ ઉઠાવે છે અને પ્રખર વિરોધ કરે છે. આ જયપ્રકાશ નારાયણની વિચારધારનો પ્રભાવ દુષ્ચંતકુમાર ઉપર પડ્યો છે તે એક શેર દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. જેમાંથી તત્કાલિન સામાજિક, રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. ઉદા. તરીકે.

એક બુઢા આદમી હૈ મુલક મેં યા ચોં કહો

ઈસ અંધેરી કોઠરી મેં એક રૌશનદાન હૈ. (સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૨૧)

આઝાદીનાં આટલાં વર્ષ થયાં હોવા છતાં દેશમાં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક સ્થિતિમાં જે અસમાનતા પ્રવર્તે છે તેના કારણે અનેક વિડંબનાઓ ઊભી થઈ છે. આવી વિસંગતિઓને દુષ્ચંતકુમારે ખૂબ નજીકથી જોઈ છે અને તેની અસલિયત અને ભયંકરતાને ગઝલનું રૂપ આપ્યું છે, તેમાં અભિવ્યક્તિમાં સચ્ચાઈ અને ગઝલકારનો આગવો મિજાજ વર્તાય છે. ઉદા. તરીકે.

રોજ જબ રાત કો બારહ કા ગજર હોતા હૈ,

યાતનાઓ કે અંધેરે મેં સફર હોતા હૈ. (સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૪૭)

* * *

કહોં તો તય થા ચિરાગાં હરેક ઘર કે લિએ

કહોં ચિરાગ મયસસર નહીં શહર કે લીએ (સાથે મેં ધૂપ, પૃ. ૧૩)

* * *

यहाँ तक आते-आते सूख जाती हैं कई नदियां

मुझे मालूम है पानी कहाँ ठहरा हुआ होगा.(साये में धूप, पृ. १५)

तत्कालिन समाजमां प्रवर्तती आवी परिस्थितिना परिणामे मूल्यगत परिवर्तनो पण प्रगट्यां छे ते नोँध्या छे. दिनप्रतिदिन गरीब वधु गरीब अने धनिक वधु धनिक बनी रह्यो छे त्यारे पशु समान वर्तता मानवीने 'आदमी को भूनकर भाने लगे है' द्वारा मूडीने मानवीय सबंधोमां आवेल बढलावने रज्जु क्योँ छे. तेवी ज रीते यंत्रयुगीन समाजनी भयानकतानी सांकेतिक अभिव्यक्ति केवी करी छे ते ज्यो-

भंजर धरती, जूलते पौधे, बिभरे कांटे, तेज हवा

हमने घर बैठे-बैठे ही सारा भंजर देख लिया (साये में धूप, पृ. ५२)

भाव-विचार, संवेदन अने अभिव्यक्तिनी द्रष्टिअे पण दृष्ट्यंतकुमारनी गजलो नोँधपात्र बनी छे. भावने अनुरूप भाषा प्रयोजन अने भावने व्यंजनात्मक बनावे माटे प्रयोजेल प्रतीको, कल्पनो तेमज रदीङ्ग, काङ्गियानो समुचित विनियोग हिन्दी गजलने परंपरागत गजल करतां जुदी दिशांमां लई जाय छे. शराब, जाम, साकी, मयभाना जेवां परंपरागत भाव प्रतीकोने स्थाने सांप्रत जिवननी अभिव्यक्ति साधवा कल्पनिकताने स्थाने वास्तविकता मूडीने पोताना समय अने समाजनी जे मांग के अपेक्षा हती तेने गजलना माध्यम द्वारा पूरी करवानो प्रयत्न क्योँ. आ संदर्भमां डॉ. विधनाथ तिवारीनुं विधान नोँधपात्र बन्नुं छे, ते लभे छे के-"ईन गजलो डी जमीन ईशक डी नहीं, राजनीति और यथार्थ डी जमीन है, ईन गजलो में प्याला, शराब और साकी डी जगह आजका तडपता, छटपटता आदमी है, उसकी जिँदगी है, उसकी सख्याई है, उसकी भूम है, उसकी ईच्छा है, उसका भय है, वह भरा पूरा आदमी है- यातनाअे जेलता हुआ, भूमे, नंगे, बेघर, बेजुबान लोगो डी पीडा को ही दृष्ट्यंतकुमारने आपनी गजलो का विषय बनाया है. दृष्ट्यंतकुमारनी गजले आजकी भतरनाक सख्याईओ को बयान करती है." (दृष्ट्यंतकुमार: अेक विद्रोही गजलकार पृ. ८०)

मानवीय जिवननी विसंगतिओने, सामाजिक आंतर विरोधने भाषिक येतना द्वारा प्रगटावती सांकेतिक अभिव्यक्ति व्यंजनात्मक बनी छे. ज्यो-

बाढ डी संभावनाअे सामने है,

और नदीयो के किनारे धर बने है. (साये में धूप, पृ. ४३)

* * *

जिस तरह याहो बजाओ ईस सभा में,

हम नहीं है आदमी, हम जुनजुने है. (साये में धूप, पृ. ४३)

हिन्दी-उर्दू भाषा वय्येनो जे संघर्ष हतो ते दूर करवानुं काम पण तेमणे कर्तुं छे. तेमणे प्रयोजेल शुद्ध हिन्दी, तणपटी हिन्दी, अरबी-शरसी तेमज उर्दू भाषानुं मिश्रितरूप तेमनी भाषिक समर्थताने व्यक्त करे छे. आ अंगे ते कहे छे के "मैने उस भाषा डी तलाश डी जो हिन्दी

કો હિન્દી ઔર ઉર્દૂ કો ઉર્દૂ દિખાઈ દે ઔર આમઆદમી અપની જબાન સમાજ કર અપના સકે.”
(સારિકા પૃ. ૩૬, મે ૧૯૭૬)

આમ દુષ્યંતકુમારે ગઝલ સ્વરૂપના માધ્યમ દ્વારા સામાજિક વાસ્તવને પ્રગટાવવાનું કામ કર્યું. ગઝલના રૂઢ અને પરંપરાગત માળખામાં ફેરફારો કરીને ગઝલ સ્વરૂપની ચુસ્તતા, સંકુલતા બક્ષી. પરંપરિત ગઝલને એક નવી દિશામાં લઈ જવાનું કામ કર્યું.

// સંદર્ભ સૂચિ //

01. ગઝલ એક અધ્યયન - ચાનન ગોવિંદપુરી, સીમાન્ત પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૧૯૯૬
02. ગઝલ શિલ્પ ઔર સંરચના - ડૉ. નરેશ, હરિયાણા સાહિત્ય અકાદમી, ચંડીગઢ, ૧૯૯૧
03. ગઝલકાર દુષ્યંતકુમાર - ડૉ. અવિનાશ કાસાંડે, સમતા પ્રકાશન, કાનપુર, ૧૯૯૧
04. સાઠોત્તરી હિન્દી ગઝલ - ડૉ. મધુ ખરાટે, વિદ્યા પ્રકાશન, કાનપુર, ૨૦૦૨
05. હિન્દી ગઝલકા સૌંદર્યશાસ્ત્ર - ડૉ. રામપ્રકાશ 'પથિક', જવાહર પુસ્તકાલય, મથુરા, ૨૦૦૪
06. હિન્દી ગઝલ શિલ્પ ઔર સંવેદના - ડૉ. સાદીક અસલામ નવાબ 'સહર', પ્રકાશન સંસ્થાન, દરિયાગંજ, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૭
07. હિન્દી કી છાયાવાદી ગઝલ - ડૉ. સરદાર મુજાવર, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૭
08. હિન્દી ગઝલકા વિવેચનાત્મક અનુશીલન - ડૉ. સુમેરસિંહ 'શૈલશ', નઈ કહાની, ઇલાહાબાદ, ૧૯૯૭
09. હિન્દી ગઝલ દશા ઔર દિશા - ડૉ. નરેશ, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૪
10. હિન્દી ગઝલ સૌંદર્ય ઔર યથાર્થ - ડૉ. સરદાર મુજાવર, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૫
11. હિન્દી ગઝલક સ્વરૂપ ઔર મહત્વ - ડૉ. વશિષ્ઠ અનૂપ, હિન્દી બૂક સેન્ટર, નવી દિલ્હી,
12. હિન્દી ગઝલકે પ્રમુખ હસ્તાક્ષર - ડૉ. મધુ ખરાટે, વિદ્યા પ્રકાશન, કાનપુર, ૧૯૯૪

ડૉ. રમેશ ચૌધરી, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર મો. 9909823922